

Авазов Э.А.

АБДЫЛДАБЕК – ДАҢАЗАЛУУ ДАТКАЛАРДЫН ДАҢКТУУ УУЛУ

Авазов Э.А.

АБДЫЛДАБЕК – СЛАВНЫЙ СЫН ЛЕГЕНДАРНЫХ ДАТХ

E.A. Avasov

ABDYLDABEK – GLORIOUS SON OF THE LEGENDARY DATKHA

УДК: 947, 083 (575. 25) (043.3)

Макалада 1873-1876-жылдардагы Фергана өрөөнүн-дөгү элдик боштондук кыймылдарынын башчыларынын бири Абдылдабек Алымбек уулунун тагдыры чагылдырылат. Фольклордук булактардын негизинде анын бейнесин ачып берүүгө аракеттер жасалды. Жыйынтыгында Абдылдабектин кыргыз элинин чыгаан инсаны катары ишмердүүлүгүн мындан ары изилдөөнүн зарылдыгы белгиленди.

Негизги сөздөр: Абдылдабек, инсан, датка, Фергана, боштондук кыймылдары.

В статье отражена деятельность Абдылдабека Алымбек уулу – одного из руководителей освободительного движения 1873-1876 гг. в Ферганской долине. На основе фольклорных источников сделана попытка обрисовать его личностный портрет. В итоге отмечается необходимость дальнейшего исследования деятельности Абдылдабека как видного деятеля кыргызского народа.

Ключевые слова: Абдылдабек, личность, датка, Фергана, освободительные движения.

The article covers the activities Abdyldebek Alymbek uulu - one of the leaders of the liberation movement 1873-1876 in the Fergana Valley. The attempt to describe his personal portrait was made on the basis on folk sources. As a result, it was noted the necessity for further research activities Abdyldebeka as a prominent leader of the Kyrgyz people.

Key words: Abdyldebek, personality, Datka, Fergana, liberation movements.

Падышачылык доордогу изилдөөлөрдө даназалуу Алымбек менен Курманжан даткалардын үй-бүлөсү жөнүндөгү бай фактылык материалдар басымдуу экендигин белгилөөгө болот. Кийинки советтик мезгилде тарыхый инсандарга салыштырмалуу аз көңүл бөлүнсө да, белгилүү деңгээлде алар жөнүндө бир топ изилдөөлөр ХХ кылымдын 50-жылдарына чейин болгондугу тарыхнаамада маалым. Белгилүү инсандардын басымдуу көпчүлүгү негизинен оокаттуу катмардан болгондугуна байланыштуу таптык көз караштын талабына ылайык аларга “эзүүчү таптын өкүлдөрү” катары баа берилип, окумуштуулар тарабынан изилдөөлөргө кеңири жол коюлган эмес. Мындай абал кайра куруу мезгилиндеги айкындуулуктун таасири менен өзгөрүүгө учурап, инсан таануу багытында жандануулар байкалган. Кечеги эзүүчү тап катары каралып келген инсандарга карага мамиле өзгөрө баштаган. Белгилүү инсандар жөнүндө даректүү маалыматтар басма сөз беттерине байма бай жарыяланып, изилдөөлөр көбөйгөн. Мындай көрүнүш эгемендүүлүк доорунда да улантылып келүүдө. Анткени мамлекеттүүлүктү бекемдөөдө бул инсандардын элибизге жасаган эмгектерин эстен чыгарбоо, кыргыз элинин бүтүндүгү тууралуу омоктуу ойлорун улантуу, андан сабак алуу жана

аны жаштарды тарбиялоодо колдонуу зор мааниге ээ. Бирок, тилеке каршы айрым учурларда инсандарга баа берүүдө уруулук-туугандык же аймактык позициялардан баа берип, айрым инсандарды ашкере элдик уулдарга айлантып жиберген жазмакейлер да толтура болуп жатышы инсан таануу багытына жалпы мамлекеттик позициядан кароонун зарылдыгын коюуда. Ошол себептүү Алымбек датканын мааракесин белгилөө өкмөт тарабынан белгилеген. Алымбек датка тууралуу жетиштүү изилдөөлөр болгондугуна карабастан айтылуу датканын ишмердүүлүгүнө караганда Курманжан даткага көбүрөөк басым жасалгандай туюлат. Албетте бул инсандар бири бирин толуктаган, тарыхый аренага келүүлөрүн бири бирисиз элестетүү мүмкүн болбогон, бирок ошол эле учурда ар бири өз алдынча уникалдуу инсандар экендиги талашсыз. Андыктан алардын тарыхый процеске катыштыгы өз алдынча каралып, ишмердүүлүгү эгемендүү мамлекетибизди бекемдөөдө өзүнчө орунга тете бааланышы керек. Ушундай эле абалга азаттык күрөштөрдүн башчыларынын бири Абдылдабектин тагдыры да кабылган. Тарыхый маалыматтарга караганда Алымбек датка Курманжанга үйлөнгөндөн кийин андан 5 эркек балалуу, 2 кыздуу болгону маалым. Алар Абдылдабек 1843-1876, Баатырбек (1848-1895), Мамытбек (1850-1893), Асанбек (1852-1953), Камчыбек (1863-1895), кыздары Айымбү жана Сатымбү. Алардын баары кийин эл керегине жарап, калкына кызмат кылышкан¹. Жогоруда маалым болгондой Абдылдабек даткалардын тун уулу болгон. Кадимки Тилеке бийден тарта уланып кела жаткан тоолук кыргыздардын башкаруучу үй-бүлөсүнүн мураскору Алымбектин жана аялдан чыккан асылзат Курманжандын тарбиясын алган, дээринде тайманбас Абылдабек ата жолун улап Кокон хандыгына кызматка тартылган. Кокон хандыгынын тушунда 1865-жылдан тарта Ош шаарынын акими, беги, айрым маалыматтарда Анжияндын да акими болгон. Өз учурунда ал Ош шаарынын жана ага жакын райондордун жашоочуларынан Кудаярхандын пайдасы үчүн салык жыйноо жана башкаруу укугун алган². Абдылдабекке Кудаярхан тарабынан берилген инайатнамэде Абдылдабекти датка катарында сөзгө алгандыгы көрүнүп турат. Бул жөнүндө алгачкылардан болуп өз изилдөөсүндө профессор Б. Абытов: “Ал документке ылайык

¹ Өмүрбеков Т.Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду (XIX к. ортосу - XX к. башы). Бишкек, 2003. - 41-б.

² Молдокасымов К.С. Курманжандын көз жашы. - Бишкек, 1991. 7-б.

Абдылдабек өз кезегинде датка наамына жеткендигин бекемдей алабыз. Биздин оюбузча Кудаяр хан үчүнчү жолу такка олтурган 1865-жылы ал датка наамын алган болушу керек. Ички коомдук-саясий турмуштагы жаңжалдар Кудаярханды бул кадамга түрткөн болушу ыктымал³. – деп анын даткалык наамга ээ болгондугу тууралуу пикирин билдирген. Кокон хандыгынын расмий документинде аны датка катары сөзгө алгандан кийин, чындап эле аргасызданбы? же атайын мүдөө мененби? Абылдабекке датка наамы ыйгарылгандыгы тууралуу ой шек жаратпайт. Бирок, Кокон хандыгынын эзүүсүнүн көчмөн кыргыздарга карата күчөшү, Кудаярхандын аксымдыгынын чегинен ашышы аны ханга каршы күрөшкө чыгууга түрткөн. Кудаярхандын эзүүсүнө, андан соң падышачылык Россиянын басып алуу учурунда Фергана өрөөнүндө жашаган калктын эркиндиги үчүн жан аябай күрөшкөн эр-азаматтардын арасында Абдылдабек көрүнүктүү ролду ойногон. Абдылдабектин жетекчилигинде Алай өрөөнүнүн кыргыздары орус колонизаторлоруна каршы 1876-жылдын аягына чейин күрөшүшкөн. Аларды биротоло ийге келтирүү үчүн "Алай жүрүшү" уюштурулуп, анын натыйжасында Кыргызстандын түштүгүнүн Орусияга толук каратылышы ишке ашкандыгы маалым. Бул тагдыр чечээр жараянга арналган изилдөөлөрдө Абдылдабектин ушул оор, кыйчалыш учурлардагы ишмердүүлүгү боюнча маалыматтар арбын учурайт. Ошондой эле азырга чейин сакталып калган Газал-и Абдулдабек ("Абдылдабек казалы") жазма дастаны, "Абдылдабектин арманы", жана Молдо Нияздын санаттары да ошо убактагы окуялардан, ага катышкан инсандар тууралуу кабар берип турат. Кайсы бир деңгээлде "Абдылдабектин аялынын кошогу" деп аталган чыгарма да анын кейиштүү тагдыры жөнүндөгү маалыматтарды толуктап турат⁴.

Окуянын кийинки жүрүшү согуштук илимий экспедициянын жыйынтыгында Алай аймагынын каратылышынан улам Абдылдабектин Ооганстандагы кайгылуу тагдыры менен аяктаган. "Алай илимий-согуштук экспедициясы" 1875-1876-жылдардагы Фергана өрөөнүн Орусияга каратуу кампаниясында олуттуу саясий-согуштук мааниси бар этап болуп калган. Муну менен Түштүк Кыргызстанды Орусияга каратуу аяктады. Падыша өкмөтүнүн толук эмес маалыматтары боюнча 17380 түтүн алайлык кыргыздар (адыгине – 3145 түтүн, ичкиликтер – 1225 түтүн, монгуш – 13010 түтүн) орус букаралыгына киргизилди. Алар Гүлчө, Ак-Буура, Ноокат болуштуктарына кирип, Ош уездин түзгөн⁵.

Белгилүү окумуштуу А.Мокеевдин Абдылдабекке арналган изилдөөсүндө: "Абдылдабектин орустар-

дын оторчу аскерлеринен жеңилип, Ата Мекенинен качып чыккандан кийинки оор абалы, курман болгон же Кыргызстанда калып калган жан жөкөрлөрү жөнүндө айтылат да, аларга тиешелүү маанилүү маалыматтар берилет. Мисалы, Кызыляк уруусунан Назар көсөө, Байыз автабачы, коңурат уруусунан Хажамберди, Абдылдабектин кырк жигитинин белдүүлөрүнөн Калча, Ийбак корбашы, Токтогазы, Молдо Кубат, төлөкөн уруусунан Хасан жарчыбашы, Абдырасул, Юнус эшик ага, Мамасадык саркер, кодогочун уруусунан Назар корбашы жана башка эр азаматтардын ысымдары аталат, эрдиктери даңазалана⁶. Маалыматтарга караганда анын өмүрүнүн акыркы көз ирмемдеринде жанында Өмүрбек датка болгон. Аны Абдылдабектин акыркы айткан аманатынан көрүүгө болот. Анда мындай саптар кездешет: "Дуба дегин Өмүрбек. Алты ата улуу баргыга, Бирге барып давырга Дуба дегин Өмүрбек. Алты ата улуу жоруга, Калың мунгуш тагама Дуба дегин Өмүрбек. Жаркынбай датка агама"⁷.

Бул жерде белгилей кетүүчү жагдай сөзгө алынган Өмүрбек датка кийинки 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүндөгү кыргыз элетинин таасирдүү башчыларынын бири ноокаттык баргылардан чыккан, Тилеке бийдин урпагы, даткалардын уруулаш тууганы Өмүрбек датка Бекмурат уулу экендигин жазмелебей байкоого болот. Муну белгилегенибиз Өмүрбек датка алардын тууганы катарында гана эскерилип келгендиктен ноокаттык Өмүрбек даткабы же башка инсанбы? - деген суроо жаралып келген. Дагы бир жагдай Абдылдабектин аталаш бир тууганы Жаркынбай Ташкентти камалоо учурундагы генерал Черняев менен болгон урушта курман болгон катары эскерилип келет. Жогоруда маалым болгондой Абдылдабектин агасына салам жолдоп жатышы Жаркынбай ошол учурда тирүү болгонбу? – деген суроону жаратат. Булактардан маалым болгондой Абдылдабектин Памир жана Ооган тараптан колдоо алып, күрөштү улантуу мүдөөсү болгон, бирок, ал тилегин орундай албаган.

Абдылдабек тууралуу окуялардан кыргыз жазма адабиятынын көч башында турган Молло Нияз да кабардар болгон. Ал бул тууралуу санаттарында: «Кара түн менен там басып, Карып болдуң бу чакта, Абдуллабектен айрылып, Дүйнөң келди шо чакта»- деп тун уулу Абдылдабектин өлүмүнүн Курманжан даткага оор тийгендигин ырга салган. Бул окуялардан кийин Курманжан датка орус бийликтерин кучак жайып тосуп албаса да аргасыздан ак падышанын амирине баш ийип, Абдылдабектен башка балдары менен биргеликте туземдик башкаруу администрациясына тартылган. Курманжан датка колониалдык бийлик төбөлдөрү тарабынан «Алай канышасы» деп ардакталып аталганы менен анын

³ Абытов Б. К. Некоторые факты об Абдылдабеке Алымбек уулу / kipress.org/kg/history/news:9511/

⁴ Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар. /А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Түзгөндөр жана баш сөздөрүн жаз. С. Егембердиева, А.Акматалиев. Кырг. Улут. И.А. ж.б. - Б.: «Шам», 2002. - 544 б. («Эл адабияты»).

⁵ Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы. - Б., 1997. - 303-б.

⁶ Мокеев А. "Газал -и- Абдуллабек"- XIX кылымдын экинчи жарымындагы Кыргызстандын түштүгүндөгү саясий-этникалык тарыхы боюнча маанилүү булак / journals.manas.kg/mjst/oldarchives..

⁷ Мокеев А. Ошол жерде.

тагдырында кейиштүү окуялар болгондугу белгилүү. Жаңы бийлик ээлери алгач өз өкүмдөрүн толук жүргүзүп алганга чейин жер жерлердеги Курманжан датка сыяктуу таасирдүү инсандарды бийликке тартып, 90-жылдары аларды саясий аренадан кетирүүгө катуу аракеттерди көрүшкөн. Анын айкын мисалы катары Камчыбектин өлүмгө буйрулушу болгон. Падышачылык бийликтин мындай адилетсиз чечимин генерал-лейтенант Корольковдун Түркстандын генерал губернатору С.М. Духовскийге 1898-жылдын 3-августунда жазган №240 сандуу отчетунда: “1887-жылдан тарта шайлоо системасы орнотулушу менен Курманжан Датканын үй-бүлөсү орус бийлигинин көмөгү менен алгачкы мезгилдерде өзүнүн маанисин сактап турду, кийинчерээк арткы планга сүрүлө баштады, бирок баары бир орустарга берилгендигинде турушту. Буга биз эч нерсе жасабадык. Тескерисинче, бажыкананын сакчысынын өлүмүнө карата жетишсиз аныкталбаган айып коюу менен жана кылмышты жашыргандыгын, аткезчиликке күнөөлөп 1885-жылы биз тарабынан Курманжан Датканын кичүү уулу Камчыбектин өлүмүнө жана башка балдарынын Сибирге сүргүнгө айдалышына жол коюлду. Ал гана турсун сакчы өлтүрүлгөн күнү Камчыбектин кылмыш болгон жерден 150 верст ыраакта Ош уездик башкармалыгында болгондугу боюнча ынандыдуу көрсөтмөлөр бар. Бирок, биздин акыйкатсыздыгыбызга карабай майдын жарымында Ош уездинде даярдалып жаткан көтөрүлүш тууралуу Ош уездинин начальнигине кабарлап, Ош шаарын козголоңчулардын кол салуусунан сактап калган Курманжан датканын үй-бүлөсүнөн анын жээни Карабек Хасанов болду” [8] - деп белгилеген. Орус бийликтерине караманча каршы болгон акын Молло Нияз айтылуу Курманжан датканын балдары менен биргеликте орус бийликтерине кызмат өтөгөндүктөрүн жактырган эмес. Анын санаттарында ошол оор учурлар жөнүндө: «Алымбек датка балдары, Атасыдан зор болду. Албарс кафир оруска, Акыры жүрүп кор болду» [9] – деген маалыматтар учурайт. Ал Курманжан датканын оор кайгысына жаны кейип айтылуу даткага көңүл айтып: «Камчыбекке кабыр кыл, Мурзапайыз, Мамытбек, Батырбекке сабыр кыл. Алымбектей дарман кыл. Абдылдабекти арман кыл. Асанбекке шүгүр кыл» [10] – деп сабырдуулукка чакырган. Изилдөөдөн маалым болгондой Абдылдабек тууралуу фольклордук жана документалдык булактардын басымдуу бөлүгү анын өмүрүнүн ушул кайгылуу мезгилдерине таандык. Андыктан Абдылдабек жөнүндөгү изилдөөлөр Кыргызстандын Орусияга кошулуу маселесинин жана 1873-76-жылдардагы Искак Асан уулу Полотхандын көтөрүлүшүнүн алкагында гана каралып келүүдө. Ошол себептүү анын

тагдырынын кээ бир эң урунттуу учурлары бүдөмүк бойдон калууда. Кыргыз элинин данктуу уулунун артында элибизге белгилүү урпактары калган. Анын ичинен элибизге белгилүүсү геология-минералогия илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын академиги Муса Мырзапаязович Адышев (1915-1979-ж.) болгон. Анын уулу Джаныбек Адышев профессор, Чикагодо эмгектенет молекулярдык биология, биомедицина боюнча адис [11]. Басма сөз беттеринде алардын эскерүүлөрү да учурайт. Баатырдын ишмердүүлүгү, инсандык бейеси толук ачыла элек. Эске, салсак 2013-жылы 25-октябрда Бишкекте Абдылдабектин өмүр жолу жана тарыхый орду тууралуу жыйын болуп өткөн. Анда Абдылдабектин ашына (ага багышталган эскерүү жыйынына) камылгалар көрүү маселеси талкууга алынган. Жыйында болочоктогу мааракелик иш-чараларды уюштуруу үчүн атайын уюштуруу тобу түзүлгөн. Тилеке каршы бу иш чаралар сөз жүзүндө кала берди. Андыктан бул изилдөөбүздө аталган инсандын айланасындагы айрым изилдөөлөрдөгү таянуу менен анын тарыхый бейнесин ачып берүүнү максат кылып койдук. Абдылдабек Алымбек уулунун кыргыз тарыхындагы орду келечекте дагы кеңири изилденет деген ойдобуз.

Адабияттар:

1. Абытов Б.К. Некоторые факты об Абдылдабеке Алымбек уулу /Кур\ режими: kipress.org/kghistory/news/9511/
2. Андиганское восстание 1898 г. // Красный архив. Исторический журнал. Государственно социально-экономическое издательство. - М. - 1938. (88) -Т.3.
3. Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы. - Б.,1997.
4. Мокеев А. “Газал -и- Абдуллабек”- XIX кылымдын экинчи жарымындагы Кыргызстандын түштүгүндөгү саясий-этникалык тарыхы боюнча маанилүү булак /Кирүү режими: journals.manas.kg/mjst/oldarchives..
5. Молдокасымов К.С. Курманжандын көз жашы. - Б., 1991.
6. Молло Нияз. Санат-дига-растар. - Б., 1996.
7. Өмүрбеков Т.Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду (XIX к. Ортосу - XX к. башы). - Б., 2003.
8. Прямой потомок алайской царицы Дж. Адышев: Воспоминания предков и роль Курманжан Датки в истории. /Кирүү режими: bilimkeni.kg/forum/topics/6310259
9. Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар. / А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Түзгөндөр жана баш сөздөрүн жаз. С.Егембердиева, А.Акматалиев. Кырг. УИА ж.б. - Б.: «Шам», 2002.

⁸ Андиганское восстание 1898 г. // Красный архив. - М. - 1938. (88). - Т.3. - С.151.

⁹ МоллоНияз. Санат-дига-растар. - Б., 1996. - 101-б.

¹⁰ МоллоНияз. Аталганэмгекте. 161-б.

¹¹ Прямой потомок алайской царицы Дж. Адышев: Воспоминания предков и роль Курманжан Датки в истории / bilimkeni.kg/forum/topics/6310259.

Рецензент: кандидат исторических наук, доцент Маматов А.